

NOTO'LIQ OILALARDA TARBIYALANAYOTGAN O'SMIRLAR ORASIDA DEVIANT XULQ-ATVOR PROFILAKTIKASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

S.R.Vapayev¹

Mas'ul muallif: Vapayev Sarvarbek Rajabbayevich, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Accepted: 01 Oktabr 2026
Published: 01 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Vapayev, S. R. NOTO'LIQ OILALARDA TARBIYALANAYOTGAN O'SMIRLAR ORASIDA DEVIANT XULQ-ATVOR PROFILAKTIKASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI / S. R. Vapayev // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 1. — B. 83–86.

1. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada noto'liq (to'liqsiz) oilalarda - ya'ni ota yoki onadan birining yo'qligi, ajralish, vafot yoxud uzoq muddatli mehnat migratsiyasi sababli - tarbiyalanayotgan o'smirlarda deviant xulq-atvor profilaktikasining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. To'liq va noto'liq oila sharoitida tarbiyalanayotgan o'smirlar o'rtasida qiyosiy tarzda o'tkazilgan diagnostika natijalari tahlil qilinib, noto'liq oila o'smirlarida deviant ko'rinishlar sezilarli yuqori ekanligi asoslangan. Tadqiqot natijalariga tayangan holda noto'liq oila o'smirlariga yo'naltirilgan, hissiy tayanch, individual murabbiylik va oila bilan hamkorlikka asoslangan maxsus profilaktik dastur ishlab chiqilib, uning 3 oylik sinov davomidagi dinamikasi keltirilgan: tajriba guruhida ko'rsatkich 39%dan 15%gacha pasaygan.

Kalit so'zlar: noto'liq oila, yolg'iz ona/ota tarbiyasi, o'smirlar, deviant xulq-atvor, profilaktika, hissiy taqchilik, individual murabbiylik.

ОСОБЕННОСТИ ПРОФИЛАКТИКИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ, ВОСПИТЫВАЮЩИХСЯ В НЕПОЛНЫХ СЕМЬЯХ

Аннотация. В статье освещаются особенности профилактики девиантного поведения среди подростков, воспитывающихся в неполных семьях - то есть в условиях отсутствия одного из родителей по причине развода, смерти или длительной трудовой миграции. Проведен анализ результатов сравнительной диагностики, проведенной среди подростков из полных и неполных семей, и обосновано, что проявления девиантного поведения у подростков из неполных семей значительно выше. На основе результатов исследования разработана специальная профилактическая программа для подростков из неполных семей, основанная на эмоциональной поддержке, индивидуальном наставничестве и сотрудничестве с семьей, а также представлена её динамика за 3-месячный апробационный период: в экспериментальной группе показатель снизился с 39% до 15%.

Ключевые слова: эмоциональный дефицит, индивидуальное наставничество, неполная семья, воспитание одинокой матерью/отцом, подростки, девиантное поведение, профилактика.

SPECIFIC FEATURES OF PREVENTING DEVIANT BEHAVIOR AMONG ADOLESCENTS RAISED IN SINGLE-PARENT FAMILIES

Abstract. The article highlights the specific features of preventing deviant behavior among adolescents raised in single-parent families - that is, in the absence of one parent due to divorce, death, or long-term labor migration. The results of a comparative diagnostic study conducted among adolescents from full and single-parent families were analyzed, demonstrating that deviant manifestations are significantly higher among adolescents from single-parent families. Based on the research findings, a specialized preventive program tailored for adolescents from single-parent families was developed, based on emotional support, individual mentorship, and family cooperation; its dynamic progression over a 3-month trial period is presented, showing a reduction in the rate within the experimental group from 39% to 15%.

Keywords: single-parent family, single mother/father upbringing, adolescents, deviant behavior, prevention, emotional deficit, individual mentorship.

Kirish. Oila - bolaning birlamchi ijtimoiylashuv instituti bo'lib, uning tuzilishi va ichki muhiti o'smir shaxsining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ajralish, bir ota-onaning vafoti, uzoq muddatli mehnat migratsiyasi yoki boshqa sabablarga ko'ra shakllangan noto'liq oilalar soni so'nggi yillarda sezilarli darajada ortib bormoqda. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan o'smir, qolgan yagona ota-ona (yoki vasiy)ning moddiy va vaqt resurslari cheklanganligi sababli, ko'pincha yetarli hissiy e'tibor va pedagogik nazoratdan mahrum bo'ladi.

Noto'liq oila o'smiri duch keladigan qiyinchiliklar nafaqat moddiy-maishiy, balki chuqur psixologik xarakterga ham ega: rolli namunaning (masalan, ota timsolining)

yo'qligi, hissiy yolg'izlik, o'zini boshqalardan kam his qilish kabi holatlar uning xulq-atvorida me'yordan chetlanishlarga zamin yaratishi mumkin. Shu bois noto'liq oila o'smirlari bilan olib boriladigan profilaktik ish to'liq oila o'smirlariga mo'ljallangan umumiy tadbirlardan farqli, ularning o'ziga xos ehtiyojlarini hisobga oluvchi maxsus yondashuvni talab etadi - bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi. Tadqiqotning maqsadi - noto'liq oilada tarbiyalanayotgan o'smirlarda deviant xulq-atvorning o'ziga xos namoyon bo'lish sabablarini aniqlash hamda ushbu toifadagi o'smirlarga yo'naltirilgan maxsus profilaktika dasturini ishlab chiqish va uning samaradorligini tekshirishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

1. noto'liq oila tushunchasi va uning turlari (to'liq bo'lmagan, ajralgan, transformatsiyalashgan oila) bo'yicha ilmiy-nazariy manbalarni tahlil qilish;
2. to'liq va noto'liq oila o'smirlari o'rtasida deviant ko'rsatkichlarni qiyosiy diagnostika qilish;
3. noto'liq oila o'smirlarida deviasiyaga olib keluvchi asosiy omillarni aniqlash;
4. ushbu toifa uchun maxsus profilaktika dasturini loyihalashtirish va sinovdan o'tkazish.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Oila tuzilishining bolalar tarbiyasiga ta'siri masalasi ijtimoiy pedagogika va oila psixologiyasida keng yoritilgan. Xususan, oilaviy tarbiya uslublari (avtoritar, liberal, demokratik) va ularning o'smir xulq-atvoriga ta'siri bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjud. Biroq noto'liq oila muammosi ko'pincha umumiy "nomukammal tarbiya sharoiti" doirasida, alohida ilmiy yo'nalish sifatida emas, balki boshqa omillar (moddiy qiyinchilik, ijtimoiy muhit) bilan birgalikda o'rganilgan. Ayni paytda, noto'liq oila o'smirining o'ziga xos hissiy-psixologik ehtiyojlarini (masalan, gender rolini anglashdagi qiyinchilik, ota yoki ona timsolining yo'qligi bilan bog'liq ichki tajriba) hisobga oluvchi, alohida maqsadli profilaktik modellar mahalliy pedagogika amaliyotida hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi ana shu bo'shliqni to'ldirishga - ya'ni noto'liq oila o'smirlariga xos individual ehtiyojlarga asoslangan, hissiy tayanch va murabbiylikni markazga qo'yuvchi profilaktika modelini yaratishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot 2025-2026 o'quv yilida 4 ta umumta'lim maktabi va bitta litsey bazasida, jami 180 nafar 13-16 yoshli o'smir (shundan 96 nafari noto'liq, 84 nafari to'liq oiladan) ishtirokida qiyosiy-diagnostik tarzda tashkil etildi. Tadqiqot mantiqiy izchillik asosida uch bosqichda olib borildi.

1-bosqich. Qiyosiy diagnostika bosqichi.

Ushbu bosqichda to'liq va noto'liq oila o'smirlari o'rtasida deviant ko'rsatkichlar, hissiy holat va ijtimoiy moslashuv darajasi bo'yicha qiyosiy so'rovnomalar va testlar o'tkazildi, natijalar statistik taqqoslandi.

2-bosqich. Sabab-omillarni chuqur tahlil qilish bosqichi.

Noto'liq oila o'smirlari, ularning ota-onasi (yoki vasiysi) hamda sinf rahbarlari bilan tuzilmashtirilgan intervyu va suhbatlar o'tkazilib, deviasiyaga olib keluvchi asosiy omillar (hissiy taqchilik, nazorat zaifligi, rolli namunaning yo'qligi va boshqalar) aniqlandi.

3-bosqich. Eksperimental-sinov bosqichi.

Aniqlangan omillar asosida ishlab chiqilgan maxsus profilaktika dasturi noto'liq oiladan bo'lgan o'smirlardan tashkil topgan tajriba guruhida (n=42) 3 oy davomida qo'llanildi, nazorat guruhi (n=40) esa an'anaviy tarbiyaviy ish tizimida qoldirildi. Natijalar har oyda bir marta, jami 4 marta nazorat qilindi.

Diagnostika jarayonida quyidagi mezon va vositalardan foydalanildi:

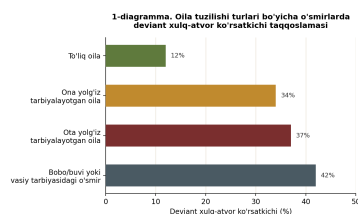
Diagnostik mezon	Ko'rsatkich va o'lchov vositasi
Hissiy-shaxsiy holat	Tashvishlanish, o'zini past baholash, hissiy beqarorlik darajasi - Spilberger-Xanin va Dembo-Rubinshteyn metodikalari asosida
Oiladagi tarbiyaviy uslub	Nazorat, e'tibor va talabchanlik darajasi - ota-ona (yoki vasiy) bilan tuzilmashtirilgan suhbat varaqasi asosida
Ijtimoiy moslashuv	Maktab jamoasi va tengdoshlar bilan munosabat sifati - sotsiometriya va pedagogik kuzatuv asosida
Xulq-atvor ko'rinishlari	Agressivlik, qochish (truant), me'yorbuzarlik holatlari chastotasi - sinf jurnali va profilaktika hisobi ma'lumotlari asosida

Olingan miqdoriy ma'lumotlar Styudent t-mezone va Fisher burchak transformatsiyasi (φ^* -mezoni) yordamida statistik tahlil qilindi ($p < 0,05$ ishonchlilik darajasida).

Tadqiqot natijalari va tahlili

Oilalar tuzilishi bo'yicha deviant ko'rsatkichlar taqqoslamasi

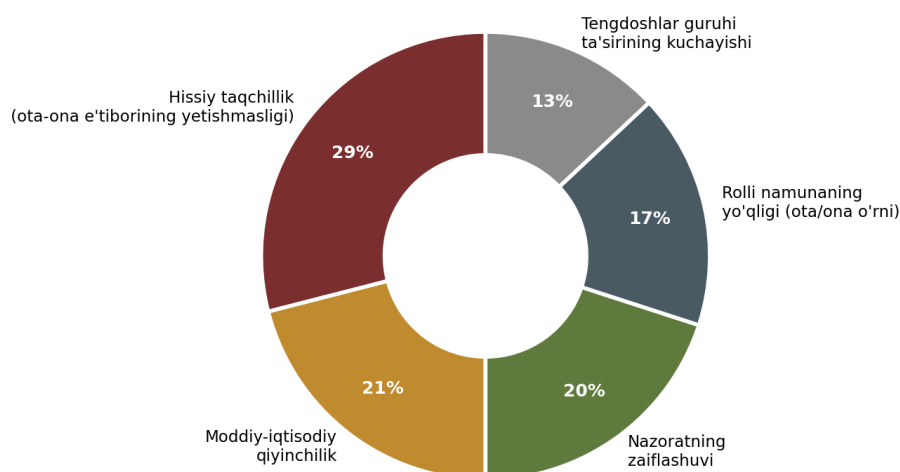
Qiyosiy diagnostika natijalari to'liq oilada tarbiyalanayotgan o'smirlarda deviant xulq-atvor ko'rsatkichi 12% ni tashkil etgan bo'lsa, noto'liq oila turlari bo'yicha bu ko'rsatkich sezilarli yuqori ekanligini ko'rsatdi: ona yolg'iz tarbiyalayotgan oilalarda - 34%, ota yolg'iz tarbiyalayotgan oilalarda - 37%, bobo-buvi yoki boshqa vasiy tarbiyasidagi o'smirlarda esa eng yuqori - 42% (1-diagramma). Farqlar statistik jihatdan ahamiyatli ($\varphi^* = 3,64$; $p < 0,01$).

1-diagramma. Oila tuzilishi turlari bo'yicha o'smirlarda deviant xulq-atvor ko'rsatkichi taqqoslamasi
Deviatsiyaga sabab bo'luvchi o'ziga xos omillar

Noto'liq oila o'smirlari va ularning ota-onalari bilan o'tkazilgan intervyu natijalari tahlil qilinganda, deviatsiyaga olib keluvchi eng ta'sirchan omil sifatida hissiy taqchilik - ota-ona e'tiborining yetishmasligi (29%) ajralib turdi. Undan keyingi o'rinlarda moddiy-iqtisodiy qiyinchilik (21%), nazoratning zaiflashuvi (20%), rolli namunaning yo'qligi (17%) va tengdoshlar guruhi ta'sirining kuchayishi (13%) joylashdi (2-diagramma). Bu natija profilaktik ishda birinchi navbatda o'smirlarning hissiy ehtiyojlariga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

2-diagramma. Noto'liq oilada tarbiyalanayotgan o'smirlarda deviatsiyaga sabab bo'luvchi omillar taqsimoti

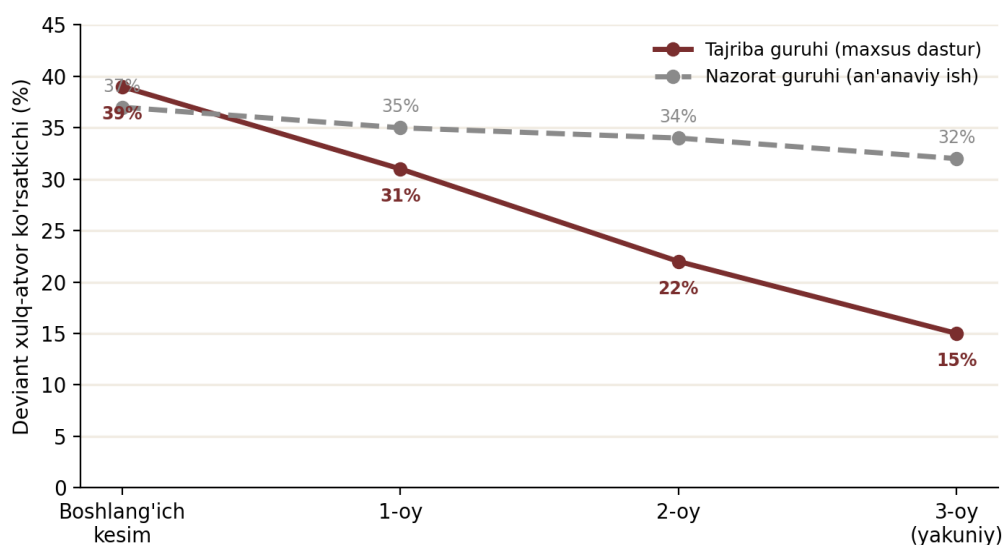

2-diagramma. Noto'liq oilada tarbiyalanayotgan o'smirlarda deviatsiyaga sabab bo'luvchi omillar taqsimoti
Maxsus profilaktik dastur dinamikasi

Aniqlangan omillar asosida ishlab chiqilgan dastur uch yo'nalishni o'z ichiga oldi: o'smir bilan individual murabbiylik (mentorlik) ishi, hissiy tayanch guruh mashg'ulotlari va yolg'iz ota-ona/vasiy bilan muntazam maslahatlashuv. Dastur samaradorligi 4 nazorat kesimi (boshlang'ich, 1-oy, 2-oy, 3-oy yakuni) orqali kuzatildi.

3-diagrammada ko'rsatilganidek, tajriba guruhida deviant ko'rsatkich izchil pasayish dinamikasini namoyon etdi: 39% (boshlang'ich) → 31% (1-oy) → 22% (2-oy) → 15% (3-oy). Nazorat guruhida esa pasayish sust bo'ldi: 37%dan 32%gacha. Guruhlar o'rtasidagi yakuniy farq statistik ahamiyatli ($t=4,17$; $p<0,01$), bu esa individual murabbiylik va hissiy tayanchga asoslangan yondashuvning noto'liq oila o'smirlari uchun alohida samarali ekanligini tasdiqlaydi.

3-diagramma. Noto'liq oila o'smirlariga yo'naltirilgan profilaktik dastur dinamikasi (4 nazorat kesimi)

3-diagramma. Noto'liq oila o'smirlariga yo'naltirilgan profilaktik dastur dinamikasi (4 nazorat kesimi)

Muhokama. Tadqiqot natijalari noto'liq oila o'smirlarida deviatsiyaning asosiy manbai moddiy qiyinchilikdan ko'ra

ko'proq hissiy-psixologik taqchillik ekanligini ko'rsatadi. Bu topilma amaliy jihatdan muhim, chunki ko'pgina profilaktik dasturlar an'anaviy ravishda moddiy yordam yoki nazoratni kuchaytirishga qaratilgan bo'ladi, biroq bolaning hissiy ehtiyojini e'tiborsiz qoldiradi. Individual murabbiylik modelining yuqori samara berishi shundan dalolat beradiki, noto'liq oila o'smiriga yetishmayotgan narsa ko'pincha aynan barqaror, ishonchli kattalar bilan muntazam shaxsiy aloqadir.

Shuningdek, bobo-buvi yoki vasiy tarbiyasidagi o'smirlarda ko'rsatkichning eng yuqori (42%) bo'lishi alohida e'tiborga loyiq - bu avlodlar o'rtasidagi psixologik masofa va vasiylarning zamonaviy tarbiya usullaridan yetarli xabardor emasligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin, bu esa kelgusi tadqiqotlar uchun alohida yo'nalish bo'lishi mumkin.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarga kelindi:

noto'liq oila o'smirlarida deviant xulq-atvor ko'rsatkichi to'liq oila o'smirlariga nisbatan 3 baravargacha yuqori (12%ga qarshi 34-42%);

deviatsiyaning yetakchi sababi hissiy taqchillik (29%) bo'lib, moddiy omillardan ustun turadi;

individual murabbiylik, hissiy tayanch guruhlari va vasiy bilan hamkorlikka asoslangan maxsus dastur yuqori samara berdi: 3 oyda ko'rsatkich 39%dan 15%gacha pasaydi;

bobo-buvi yoki boshqa vasiy tarbiyasidagi o'smirlar alohida diqqat markazida bo'lishi lozim bo'lgan eng zaif guruh sifatida aniqlandi.

Amaliy tavsiya sifatida maktablarda noto'liq oila o'smirlari uchun alohida hisobga olish va murabbiylik tizimi joriy etilishi, pedagog-psixologlar tomonidan yolg'iz ota-ona/vasiylar bilan muntazam individual maslahat soatlari tashkil etilishi hamda vasiylik ostidagi o'smirlar oilalarida zamonaviy tarbiya usullarini targ'ib qiluvchi maxsus seminarlar o'tkazilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Umarov B.M. Tarbiyasi og'ir bolalar va ular xulq-atvoridagi og'ishlarning kelib chiqish sabablari. Uslubiy qo'llanma. – Toshkent: Alohachi, 2008. – 64 b.

[2] Xakimova I.M. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2014. – 143 b.

[3] G'oziyev E.G'. Psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – 224 b.

[4] Uzoqov H., G'oziyev E., Tojiyev A. Oila etikasi va psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 128 b.

[5] Змановская Е.В. Психодинамические аспекты влияния семьи на девиантное поведение личности. // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2002. – №4 (16). – С. 196–199.

Bu esa sizning "oila → deviant xulq" yo'nalishingiz uchun juda mos.

[6] Змановская Е.В. Профилактика девиантного поведения молодежи. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2010. – 167 с.

[7] Змановская Е.В. Профилактика девиантного поведения подростков: методические рекомендации. – Чита: Областной социально-психологический центр «Эдис» при ГУО, 1997. – 32 с.

[8] Змановская Е.В., Киселева М.В., Кучукова Н.Ю., Нестерова Г.Ф. и др. Программы и методики социальной реабилитации семей групп «риска»: научно-методическое пособие. / Под ред. Н.М. Платоновой. – СПб.: СПбГИПСР, 2002. – 193 с.

Bu manba ayniqsa "noto'liq oila – xavf guruhi – profilaktik dastur" qismiga mos.

[9] Бреслав Г.Э., Волкова А.Н., Гарскова Г.Г., Змановская Е.В. и др. Формы и методы профилактики детской и подростковой агрессии: научно-методическое пособие. / Под ред. Н.М. Платоновой. – СПб.: ГИПисР, 2003. – 320 с